

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ■ ■
HZ. ÖMER
S E M P O Z Y U M U

1. Cilt

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu

ISBN
978-605-4561-00-0

Editör
Prof. Dr. Ali AKSU

Redaksiyon
Arş. Gör. Maruf ÇAKIR
Arş. Gör. Alper AY

Baskı
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Kapak ve İç Düzen
Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası

Dağıtım
Cumhuriyet Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Sivas/2018

HZ. ÖMER DÖNEMİ KURUMSALLAŞMA FAALİYETLERİ

Ömer SABUNCU*

GİRİŞ

Hız. Peygamber'den (s.a.s.) sonra İslâm devletinin temelleri Hz. Ebû Bekir tarafından atılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde İslâm devleti ilk defa Allah Resûlü olmadan yönetilecekti. Bu durumun getirdiği zorluklar ve hilafetin 2 yıl gibi kısa bir süre devam etmesi devletin kurumlarının oluşmamasının temel sebeplerindendir. Onun döneminde sağlam temeller üzerine bina edilen devletin kurumsallaşması Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Bu sebeple erken dönem İslâm tarihinde, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden sonra devletin yapısı ve işleyişi açısından üzerinde durulması gereken en önemli tarihî süreç h. 13-23/m. 634-644 yılları arasını içine alan Hz. Ömer'in halifeliği zamanıdır.

Bu tarihî süreç, hem bu yıllarda gerçekleştirilen fetihler bakımından hem de ortaya konan icraatlar sebebiyle İslâm tarihinin en önemli dönemlerinden biridir.

Hız. Ömer dönemi (634-644), Müslüman Arapların hızla Arabistan dışına yayılmalarıyla dikkat çekmektedir. Bu dönemde ülke sınırları, başta İran olmak üzere Suriye ve Mısır topraklarının yanı sıra, güneyde Sind (bugünkü Pakistan), Thama Çölü (Bombay-Gücerat), kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan ve Horasan'ı içine alan ve Afrika'nın bir bölümüne kadar uzanan geniş bir alana ulaşmıştır.¹⁰²⁴Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, İslâm fetihleriyle beraber özellikle Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarına karşı elde edilen askerî başarılar neticesinde Irak, İran, Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır toprakları Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Bu fetihlerle beraber İslâm Devleti bünyesine giren muhtelif milletlerin dinî, siyasî ve iktisadî statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Ayrıca Arap Yarımadası sınırlarını aşarak uzak ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, iktisadî ve medenî hayatlarının yeni şartlara göre tanzimi gerekiyordu. Dev-

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.
¹⁰²⁴ Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö. 310/992), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülük*, Beyrut, t.y., IV, 225; Balcı, İsrail, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,16(2003): 185.

letin, gerek Müslümanlarla, gerek gayri müslimlerle alâkalı olmak üzere ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını gören Hz. Ömer, bunların çözülmesi adına çeşitli düzenlemelere teşebbüs etmesinin neticesi olarak birçok yeni müessesenin kuruluşunu gerçekleştirdi.¹⁰²⁵ Hz. Ömer bu kurumlaşma faaliyetleri esnasında fethedilen ülkelerdeki Sâsânî ve Bizans İmparatorluklarının iktisadî ve idarî tecrübelerinden de geniş bir şekilde istifade etmiş; buralarda hazır bulduğu bazı müesseseleri de gerekli değişiklikleri yapmak suretiyle ıslah etmiştir.¹⁰²⁶

Bir devletin insana müreffeh bir hayat sunması, herkes için adaleti sağlama ve insanlara âdil davranmasıyla mümkün olur. Bunun için de herkes için uygulanabilecek standartlar geliştirmek, karşılaşılan sorunları çözmek açısından çok önemlidir.

Bütün zamanını Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmeye ayıran Hz. Ömer, kurumsallaşmaya çok önem vermiştir. Hz. Ömer, standart oluşturma açısından bir öncüdür.¹⁰²⁷ Hz. Ömer'in tesis ettiği kurumlar ve standartlaştırma uygulamaları çerçevesinde getirdiği yeniliklere baktığımızda şunları sıralamamız mümkündür:

1. Beytül-mâl
2. Divan Teşkilatı
3. Adalet Teşkilatı
4. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi
5. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlemesi
6. Arazi Ölçümü Yaptırması
7. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi
8. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi
9. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması
10. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi
11. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi
12. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi
13. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravih Namazı Kılınması
14. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

¹⁰²⁵ Hz. Ömer'in devlet idaresine getirdiği yenilikler için bk. İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (ö. 230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*, Thk.: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001, III, 281-282. Ayrıca bk. Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 107-108.

¹⁰²⁶ Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2(Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, Ensar Neşriyat, 4. Basım, İstanbul, 2010, s. 165-166.

¹⁰²⁷ Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 56-54.

1. Beytülmâl

Sözlüklerde, خزينة المال (treasury- exchequer/hazine-maliye) olarak geçen ve "mal evi, devlet hazinesi" anlamına gelen Beytülmâl bir terim olarak devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî mekânın adı olmasının yanı sıra, kamuya mahsus taşınır taşınmaz malların bütünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Daha geniş manasıyla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, daha sonra da harcamaların planlandığı bağımsız bir kurum demektir.¹⁰²⁸

Beytülmâl teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer'e nispet edilmekle birlikte, esasında bu kurumun ilk adımlarının Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından atıldığı açıktır. Nitekim Allah Resûlü (s.a.s.) ganimet, cizye ve harac cinsinden devlet gelirlerini bir araya getirdikten sonra bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda Beytülmâl'e ait nakit paranın Hz. Peygamber'in (s.a.s.) evinde muhafaza edildiği ve bunun kısa bir sürede elden çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁰²⁹ Bu dönemde ziraî mahsul nevinden olan devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir odada bekletildiği ve bu gelirlerin gerekli yerlere bu işten sorumlu olan Hz. Ömer tarafından harcandığı da zikredilir.¹⁰³⁰

Beytülmâl'in Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemindeki yapısı ve işleyişi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifeliği zamanında da herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Halifenin Sühnevî mevkisindeki evinin yanında bir Beytülmâl bulunuyordu. Buraya gelen mallar derhal gerekli yerlere sarf edilirdi.¹⁰³¹ Halife Sühnevî'den Medine'nin merkezine taşındığında Beytülmâl'i de yanında getirdi. Hz. Ebû Bekir, hazineyi yaptırdığı yardımlarda herkese eşit muamelede bulunmuş; hür-köle, erkek-kadın, büyük-küçük ayrımı yapmadan eşit bir şekilde mal taksimi yapmıştır.¹⁰³² Nitekim Bahreyn valisi olan A'lâ b. el-Hadramî topladığı malları Medine'ye ulaştırdığı zaman, halife ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kendisine mal vermeyi vaat ettiği kimseler olup olmadığını sormuş, Câbir b. Abdullah, Rasûl-i Ekrem'in (s.a.s.) Bahreyn'den gelecek mallardan kendisine bir avuç dolusu vaat ettiğini bildirince bunun üzerine Hz. Ebû Bekir ona hakkını verdikten sonra malın geriye kalanını diğer Müslümanlara eşit bir şekilde bölüştürmüştür.¹⁰³³

¹⁰²⁸ Erkal, Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 6, s. 90.

¹⁰²⁹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-sahîh*, 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Zekât* 20.

¹⁰³⁰ Buhârî, *Zekât* 60; Müslim, *Zekât* 161.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰³³ Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1399/1979, s. 45.

Hz. Ömer döneminde Beytül mâl'in kurumlaşması ve İslâm devletinin malî yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira gerek savaş ganimetlerinin gerekse anlaşmalardan dolayı başkente gelen malların miktarı çok artmıştı. Halife bu kurumda Abdullah b. Erkam ve Muaykib b. Ebû Fâtıma'yı görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah'ı da onların yardımcılığına getirmişti. İran fetihleri sonucunda Medine'ye gelen ganimetler mescidin üst kısmında toplanmış, onların muhafaza edilmesi için Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkam görevlendirilmiştir.¹⁰³⁴

Hz. Ömer, başkentteki Beytül mâl'in yanı sıra eyaletlerde de merkeze bağlı Beytül mâl şubeleri kurdu. Kaynaklarda halifenin eyaletlere tayin ettiği valilerden ayrı olarak, devlet gelirlerini tahsil etmek ve ihtiyaç fazlasını merkez Beytül mâline göndermek üzere görevliler tayin ettiği haber verilir. Başlangıç döneminde bu görevi valiler yürütmüşlerdi. Meselâ Amr b. el-Âs Mısır'da valilik yanında Beytül mâl amilliği görevini de deruhte etmiştir. Bazen kadınlara Beytül mâl amilliği görevi de yüklenmiştir. Örnek vermek gerekirse Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'de kadılığın yanında Beytül mâl sorumluluğunu da yürütmüştür.¹⁰³⁵

Netice olarak ifade etmek gerekirse Beytül mâl'in, her ne kadar önceki dönemde görülse de Hz. Ömer döneminde bir kurum halini almış olması araştırmacıları Beytül mâl'in kurucusu olarak Hz. Ömer'i kabul etmeye sevk etmiştir.¹⁰³⁶

2. Divan Teşkilatı

Beytül mâl teşkilatıyla doğrudan bağlantılı bulunan ve bu kurumun tamamlayıcısı mahiyetinde olan Divan, Beytül mâl'de toplanan mal ve paranın düzenli bir şekilde hak sahiplerine dağıtılması ihtiyacından doğmuştur.

Divan, devlet idaresindeki çeşitli idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere, ayrıca bu defter ve memurların bulunduğu resmî daireye verilen isimdir.¹⁰³⁷ İslâm dünyasında divan teşkilatına ilk defa

¹⁰³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 50-51; Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), *et-Tarih*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993, s. 112.

¹⁰³⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s.39; Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân* (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987, s. 376; Apak, s. 167-168.

¹⁰³⁶ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, I, 154. Beytül mâl'in kuruluşu ve işleyişi hakkında geniş bilgi için bk. Mısırlı, Murat, *Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001; Erkal, Mehmet, "Beytül mâl", *DİA*, VI, 90-94.

¹⁰³⁷ Dürî, Abdülaziz, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 9, s. 378; Apak, s. 168.

ihtiyaç duyan Hz. Ömer, fetihler sonucunda elde edilen cizye, harac ve ticarî vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtmak amacıyla bu müesseseyi kurmuş, hazineden maaş alacakları burada tutulan defterlere kaydettirmiştir.¹⁰³⁸

Hz. Ömer'in bu teşkilatı tanzim etmesine sebep olan olay kaynaklarda farklı şekillerde rivayet edilir: Bunlar arasında Ebû Hureyre rivayeti yaygındır. Buna göre Ebû Hureyre Bahreyn'den beş yüz bin dirhem parayı getirdiğinde Hz. Ömer, malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâbile istişare etmiş, orada bulunanlardan bir kısmı kendisine divan tesis etmesini ve gelen malları divan kayıtlarına göre dağıtmasını tavsiye etmişler, halife de bu teklifi uygun bularak divan defterlerinin tanzimine karar vermiştir.¹⁰³⁹ Kaynaklarda Hz. Ömer'e divan tesisini İranlı Fîruzân¹⁰⁴⁰ veya Hürmüzân¹⁰⁴¹ isimli kişilerin önerdiği zikredilir.

Bu konuda İbn Sa'd'ın rivayetine göre ise Hz. Ömer, Beytülmâle gelen malların nasıl dağıtılması gerektiği konusunda ashâb ile görüşmesi esnasında Hz. Ali bunların tamamını hemen taksim etmesini teklif etmiş, ancak Hz. Osman "insanlara yetecek kadar mal görüyorum. Ancak alanla almayan bilinecek şekilde tespit edilmezse, bu işin karışacağından korkarım" sözleriyle teklife itiraz etmiştir. Bunun üzerine toplantıda bulunan Velîd b. Hişâm, kendisinin Şam'da bulunduğu esnada bölgenin Rum idarecilerinin divan tedvin ettiklerini ve ordularına bu suretle maaş verdiklerini bildirince, bu öneriyi benimseyen halife divan kurmaya karar vermiştir.¹⁰⁴²

Hz. Ömer, Velîd'in teklifini benimsemiş ve Akîl b. Ebû Tâlib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'i çağırmıştır. Bunlar Kureys'in içinde nesep bilgisi iyi olan kimselerdi. Onlara, "İnsanları derecelerine göre yazın." demiş, onlar da Hâşimoğullarıyla başlayarak listeleri hazırlamışlardır. Onların arkasından hilafet sırasına göre Ebû Bekir ve kabilesi Teymoğullarını, akabinde Ömer ve kabilesi Adîoğullarını yazdılar. Ömer bu listeye bakınca şöyle dedi: "Vallahi bu şekilde [Resûlullah'a yakınlığının] olmasını çok arzu ederdim. Ancak Hz. Peygamber'e (s.a.s.) akrabalığı esas alarak başlayın. Önce en yakın akrabayı, ardından da onu takip eden yakın akrabayı yazın. Sonunda böylece Ömer'i, Allah'ın koyduğu sıraya koyarsınız."¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295-296.

¹⁰³⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 323-325; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 300; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 635-636.

¹⁰⁴⁰ Süllî, Ebû Bekir Muhammed, *Edebu'l-Kuttâb*, Kahire 1341, s. 190.

¹⁰⁴¹ Nüveyrî, Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Erebfi fünunî'l-edeb*, I-XXVII, ts., (Dâriü'l-Kütüb), 197.

¹⁰⁴² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 48-49; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 295; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630; Taberî, *Tarih*, IV, 209-210; Apak, s. 169-170.

¹⁰⁴³ Demircan, s. 56-57.

Divan teşkilatı kurulmadan önce de Müslümanlar arasında fey taksimi yapılıyordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında fey gelirlerinin miktarı çok az olduğu için toplananlar Medine'deki Müslümanlara dağıtılıyordu. Hz. Ebû Bekir zamanında bu uygulama aynı şekilde devam etmiş, başkente gelen mallar bekletilmeksizin hak sahiplerine dağıtılmıştır.¹⁰⁴⁴ Halife dağıtımda herhangi bir derecelendirmeye gitmeksizin herkese eşit miktarda mal takdir etmiştir. Kendisine insanlar arasında eşit taksim yerine, iyi geçmişi ve Müslümanlıkta önceliklere göre mal dağıtması tavsiyelerine de şöyle cevap vermiştir: “Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazilet ve İslâm'daki kıdem meselesini hepimizden iyi ben bilirim. Bütün bunlar, sevabı Allah'a ait olan hasletlerdir. Dağıttığım şey ise geçim vasıtasıdır. Bunda eşitlik, tercih ve takdimden daha iyidir”.¹⁰⁴⁵

Hz. Ömer halifeliği döneminde divan sisteminde gelirlerin hak sahiplerine yılda bir defa dağıtılması, maaş miktarlarının sabit bir şekilde belirlenmesi ve hazineden para almaya hak kazananların divan defterlerine kaydedilmesi gibi yenilikler getirdi.¹⁰⁴⁶ Onun gerçekleştirdiği yeniliklerden biri de divanda maaş derecelendirmesi yapılması oldu. Halife bu uygulama değişikliğini şu şekilde gerekçelendirir:

“Ebû Bekir'in bu mallar hakkında bir görüşü vardı, benim de başka bir görüşüm var. Ben, Resûlullah'a karşı savaşanlarla, onun safında savaşanları bir tutmayacağım...”¹⁰⁴⁷ “Bizler hepimiz, Allah'ın Kitabında ve Resûlullah'ın Sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes, İslâm'daki özel durumuna, Hz. Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet'e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken Müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur.”¹⁰⁴⁸

Hz. Ömer divan defterlerinin hazırlanmasında o günkü Arap toplumunda varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabile sistemini temel almış ve divandan maaş alacakları bu esasa göre tertip etmiştir. Halife bunu gerçekleştirmek amacıyla hicretin 20. yılında (m. 641) nesep konusunda uzman olan Akıl b. Ebû Tâlib, Mahrame b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im gözetiminde kabile şecerelerini gösterir soy cetvelleri hazırlatarak insanları divana kaydetmiştir. Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hz. Peygamber'in (s.a.s.) akrabası olan Benî Hâşim yerleştirdikten sonra soyca onlara yakın kabilelere geçildi. Resûlullah'ın (s.a.s.) kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralandılar. Hz. Ömer, defterleri hazırlayan kâtiplere Benî Hâşim'den Bedir

¹⁰⁴⁴ Buhârî, *Cizye ve'l-Muvâde'a* 4, *Meğâzi* 73, *Hıyel* 3; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 307-310; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 213.

¹⁰⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 45-46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296.

¹⁰⁴⁶ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı, s. 141.

¹⁰⁴⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 46; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 632.

¹⁰⁴⁸ Taberî, *Tarih*, IV, 211.

Gazvesi'ne iştirak edenler esas alınarak sıralamaya başlamalarını, daha sonra da, yine Bedir'e iştirak edenler önce yazılmak suretiyle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir.¹⁰⁴⁹ Bu esaslar dâhilinde düzenlenen Divan defterlerinde, ilk önce Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesinden Bedir Gazvesine iştirak eden Hz. Ali yazılmıştır. Hz. Ömer Divan kayıtlarını, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kabilesinden başlanmak suretiyle tanzim ettirmekle birlikte, verilen atıyyelerin miktarları, kabile esasına göre tespit edilmemiştir.¹⁰⁵⁰ Örnekle açıklamak gerekirse Bedir Gazvesine iştirak eden Benî Hâşim'e mensup Hz. Ali ile Benî Ümeyye'den olan ve Bedir Gazvesine iştirak etmiş kabul edilen Hz. Osman, farklı sıralarda yazılmış olmalarına rağmen aynı miktarda para almışlardır. Divan listesinde Kureyşli Benî Cumah soyundan olup Mekke fethinden sonra Müslüman olan Safvan b. Ümeyye, Medineli olması sebebiyle Divan'a bütün Kureyş ailelerinden sonra kayda geçen ancak Bedir Gazvesine iştirak etmiş bulunan Muhammed b. Mesleme'den daha az atıyye almıştır. Bu bakımdan kabilelerin sıralanışı tamamen şekli bir tercihten ibarettir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in sisteminde atıyyede asıl tercihin kabile değil, İslâm'a girmedeki öncelik olduğu anlaşılır.¹⁰⁵¹ Halife, maaş ödeme sisteminde azat edilmiş köleleri (mevâlî), onları azat eden efendileriyle aynı seviyede kabul etmiştir. Bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) azatlısı Zeyd'in oğlu Üsâme hukuken Hâşimîler'den kabul edildiği için Hz. Ömer'in oğlu Abdullah'dan hem önce yazılmış, hem de daha fazla atıyye almaya hak kazanmıştır.¹⁰⁵²

Hz. Ömer, divan sisteminde hak sahiplerine durumlarına göre dağıtımda farklı maaş takdir etmiş olmakla birlikte, hayatının son döneminde bu uygulamayı kaldırmayı düşündüğünü, en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş,¹⁰⁵³ fakat ömrü buna imkân vermemiştir.¹⁰⁵⁴

Kısaca özetlemek gerekirse, devlet gelirlerinin Müslümanlar arasında sistemli bir şekilde dağıtılması için divan teşkilatını ilk oluşturan kişi Hz. Ömer'dir. Divana kayıtlı olanların önemli bir kısmı askerlik hizmetini de ifa ediyorlardı. Onun bu alandaki uygulamaları bir standart oluşturmuş ve asırlarca devam etmiştir. Hatta ünlü tarihçi Muhammed b. Sa'd *Kitâbü't-tabakâti'l-*

¹⁰⁴⁹ Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr* 35; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282, 295-296; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 630-632, 641; Taberî, *Tarih*, III, 613-615, IV, 209-210.

¹⁰⁵⁰ İbn Sad, *et-Tabakât*, III, 301

¹⁰⁵¹ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, s. 147-149.

¹⁰⁵² Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, I, 332; 295-302; bu konuda geniş bilgi için bk. Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, 107-176; Şimşir, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005, s. 265-280.

¹⁰⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 302, 304.

¹⁰⁵⁴ Apak, s. 166-169.

kebir adlı değerli eserini iki asır sonra yazarken ele aldığı kişilerin tasnifinde Hz. Ömer'in divan tasnifini esas almıştır.¹⁰⁵⁵

3. Adalet Teşkilatı

Kur'an-ı Kerim'de adalet kavramına geniş bir anlam yüklenerek bütün Müslümanlar hayatın her alanında adaletli olmaya çağrılmış, kişinin kendine ve başkalarına karşı haksızlık etmemesi emredilmiştir. Dinin dünyevî hüküm koyması da bu adalet anlayışının bir yansıması olarak kabul edilir. Allah'ın elçisi olan peygamberler, insanlar arasında adaletle hüküm vermekle, müminler ise verilen bu hükme itaatle emrolunmuşlardır.¹⁰⁵⁶ Ayrıca dünyada yargılama ve karar verme mevkiinde bulunan kişilerin dünyevî adaletin gerçekleşmesinde önemli bir role sahip olduklarına işaret edilerek, insanlardan kendi aralarında hükmederken adaletli ve hakkaniyetli davranmaları istenmiştir.¹⁰⁵⁷ Hz. Peygamber (s.a.s.), hâkimlik mesleğinin sorumluluğunun büyük olduğunu,¹⁰⁵⁸ hâkimin adaletten sapmadığı müddetçe Allah'ın onunla birlikte olacağını ve onun cennete gireceğini, gerçeği bildiği halde haksızlık edenlerin cehenneme atılacaklarını haber vermiştir.¹⁰⁵⁹

Allah Resûlü (s.a.s.) hicretten sonra Medine'de siyâsî birliğin oluşturulması sürecinde birçok davayı bizzat karara bağlayarak adaletin tesisinde öncülük ve örneklik etmiş, yargılamaya ilişkin temel ilkeleri belirledikten sonra, zaman zaman sahâbeden bazılarını kadı olarak görevlendirmiştir. Medine sözleşmesinde de şehir vatandaşlarının aralarındaki problemleri nihâî olarak Allah Resûlü'ne (s.a.s.) götürecekleri hususu karara bağlanmıştır.¹⁰⁶⁰

Râşid Halifeler döneminde adalet hizmeti devletin temel görevlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, halifeler başşehir Medine'de yargı görevini bizzat kendileri ifâ etmişlerdir. Hz. Ömer gerek Hz. Peygamber (s.a.s.) gerekse selefi Hz. Ebû Bekir'i örnek almak suretiyle çarşı-pazarları denetlemesi esnasında kendisine intikal eden hukukî ihtilâfları ve şahsî husumetleri anında çözüme kavuşturmuştur.¹⁰⁶¹ Halife, zaman zaman görevlendirdiği şahıslar marifetiyle de bu vazifeyi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluk daha ziyade valilere tevdi edilmiştir. Bununla birlikte hususî olarak görevlendirilen kadıların ta-

¹⁰⁵⁵ Demircan, s. 56.

¹⁰⁵⁶ Nisâ, 4/105; Mâide, 5/42, 49; Nûr, 24/48-51; Sâ'd, 38/26.

¹⁰⁵⁷ Nisâ, 4/ 58, 135; Mâide, 5/8, 42, 49.

¹⁰⁵⁸ Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sünen*, 2. Baskı, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Akziye* 1; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö. 273/887), *es-Sünen*, 2. Baskı, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, *Ahkâm* 1.

¹⁰⁵⁹ İbn Mâce *Ahkâm* 3; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *Sünen*, İstanbul 1413/1992, *Ahkâm* 1.

¹⁰⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 150.

¹⁰⁶¹ Taberî, *Tarih*, IV, 213.

yiniyle birlikte yargının yürütmeden ayrıldığına şahit olunmuştur. Buradan yola çıkarak valilikten müstakil hale gelen ilk kurumun kadılık teşkilatı olduğu ileri sürülebilir. Diğer devlet teşkilatlarında olduğu gibi adalet kurumunun da devlet sistemine yerleştirilmesinde Hz. Ömer öncülük yapmıştır.¹⁰⁶² Valilerden ayrı ve müstakil olarak kadılar tayin eden ilk halife Hz. Ömer'dir.¹⁰⁶³ Nitekim halife, yönetimi esnasında bu göreve Medine'de Ebu'd-Derdâ'yı, Kûfe'de Ebû Kurre¹⁰⁶⁴ ile Kâdı Şüreyh'i¹⁰⁶⁵ getirmiştir. Mısır kadılığına Kays b. Ebu'l-Âs'ı, sonra da onun oğlu Osman b. Kays'ı, Basra kadılığına Ebû Meryem el-Hanefî'yi, ardından da Ka'b b. Sevr el-Lakîf'i¹⁰⁶⁶ tayin etmiştir.

Hz. Ömer, eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel ihtilâflara bakmak üzere askerî kadılar istihdam etmiştir. Irak cephesine gönderilen Kâdisiye ordusunda bu görevi Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî üstlenmiştir.¹⁰⁶⁷ Hz. Ömer her hac mevsiminde Mekke'de bir temyiz mahkemesi kurmak suretiyle vilâyetlerde kadılar tarafından verilen yargı kararlarını denetlemiştir. Onun Basra kadısı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği hukuk tâlimatnâmesi ise ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından zengin bir belge niteliğindedir:

“Şunu bil ki, sana bir dava getirildiği zaman, tatbiki mümkün olmayan delillerin faydası olmaz. İnsanlara karşı şahsî münasebetlerinde ve adaletinde eşit muamele yap ki, kuvvetli senin nüfuzundan korksun, zayıf da adaletine sığınsın. Delil göstermek davacıya aittir. İnkâr edene ise yemin etmek düşer. Bununla beraber, Müslümanlar arasında barış yapmak da caizdir. Ancak helâli haram, haramı da helâl kılan sulh mümkün olmaz. Bir davada hüküm verdikten sonra bu hükmün yanlışlığına kanaat getirdiğinde doğruya dönmekte tereddüt etme. Çünkü asıl olan doğruya ulaşmaktır ve bu esas, yanlışta devam etmekten daha hayırlıdır. Kur'ân ve Sünnet'te açık bir hüküm bulamadığın hallerde hüküm vermekte zorluk çekersen, önce buna benzer davalar ve örnekler ara ve önündeki dava ile aralarındaki ortak yanları tespit et. Ondan sonra Kur'ân ve hakka en yakın olduğunu umduğun fikre itimat et. Hak iddia edenlere bunu ispatlayabilmeleri için delil getirebilecekleri bir mühlet tan. Bu süre zarfında delil getirebilirse lehte, aksi halde aleyhte hüküm vermen gerçeğe daha yakın ve şüpheden daha uzak olur. Müslümanlar, hukukî meselelerde birbirlerine lehte ve aleyhte şahitlik edip adaletin tecelli etmesine yardımcı olmadırlar. Ancak sabıkalı olanlar, yalancı şahitliği veya iftirası sabit olanlar ve soyu bilinmeyenler bu iş için makbul kişiler sayılmaz. Çünkü Allah, insanların vicdanlarında olanları bilir, şahitlik ve yemin gibi tamamen vicdanî faktörlerle adaletin tecellisini sağlar.

¹⁰⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 282.

¹⁰⁶³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. 2, s. 176.

¹⁰⁶⁴ Taberî, *Tarih*, IV, 39, 95.

¹⁰⁶⁵ Taberî, *Tarih*, IV, 101.

¹⁰⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Tarih*, s. 111.

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Tarih*, III, 489.

Davalara bakarken telâşa, çığırıklılığa ve tarafların haysiyetini kırıcı davranışlara asla müsaade etme. Çünkü adaletin yerini bulması için sükûnet ve ciddiyet şarttır. Hakkın tecelli etmesi ise ilahî adaletin itibar kazanmasına sebep olur. Bir Müslümanın niyeti iyi ise Allah, onun insanlarla olan münasebetlerini islah eder. Ama içi başka dışı başka olursa, Allah ona musibet verir. Bu durumda hâkimin görevi Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinin kulları arasında adaletle dağıtılmasını sağlamaktır."¹⁰⁶⁸

Hz. Ömer'in halifelîği döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından biri olan hapishaneler de kurumsal hale getirilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde bu amaçla geçici mekânlar kullanılırken Hz. Ömer, Safvân b. Ümeyye'nin evini kamu adına istimlak etmek suretiyle burayı hapishaneye dönüştürmüştür.¹⁰⁶⁹ Medine'deki merkez hapishanenin ardından vilayetler ve büyük yerleşim birimlerinde de hapishaneler kurulmuştur. İlk önceleri infazı beklenen hükümlülerin konulduğu hapishaneler, daha sonraları borçlarını ödemeyenlerin tutuklanmasında da kullanılmıştır.¹⁰⁷⁰

4. Liderlik Makamının İsmi Belirlemesi

Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebû Bekir için Resûlullah'tan sonra geldiğini ifade etmek üzere "Halîfetü Resûlillah" deniyordu. Hz. Ebû Bekir, bir defasında kendisine "Halîfetullah" olarak hitap edilince, "Ben Muhammed'in (s.a.s.) Halifesiyim ve bundan memnunum." demişti.¹⁰⁷¹

Hz. Ömer halife olunca ona "Halîfetü halîfeti Resûlillah" denildi. Ömer'den sonra gelecek kişiye, "Allah Resûlü'nün halifesinin halifesinin halifesi" denilecek ve bu isimlendirme böyle uzayıp gidecekti. Sonraki dönemlerde de kullanılabilecek pratik bir isim bulmak için istişareler yapıldı. Allah Resûlü'nün (s.a.s.) bazı sahabîleri, "Biz mümin kimseleriz, Ömer de bizim Emîr'imiz." dediler. Böylece ondan sonra Ömer "Emîrü'l-müminîn" [Mü'minlerin Emiri] diye çağrıldı. O, kendisine bu ismin verildiği ilk şahıstır.¹⁰⁷² Ondandır asırlarca bu hitap şekli kullanılmıştır.¹⁰⁷³

¹⁰⁶⁸ Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 425-437. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, "Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat-Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazai Talimatnameler", (çev. Fahrettin Atar), *İlim ve Sanat*, Ankara 1989, sy. 23, s.45-53; Arı, Abdüsselam, "Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi", *İslâm Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Konya 2003, sy. 2, s. 85-99; Atar, Fahrettin, "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 44 cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 25, ss. 113-115.

¹⁰⁶⁹ Buhârî, *Husûmât* 8.

¹⁰⁷⁰ Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 16, s. 54-55. Apak, s. 174-177.

¹⁰⁷¹ İbn Sa'd, III, 168; Belâzürî, *Ensâb*, II, 187.

¹⁰⁷² İbn Sa'd, III, 262; Belâzürî, I, 528.

¹⁰⁷³ Demircan, s. 54.

5. Ortak Bir Takvim Başlangıcı Belirlenmesi

Hz. Ömer'in önemli icraatlarından biri, bugün hala birçok İslâm ülkesinde kullanılan hicrî takvim için standart başlangıç belirlenmesidir. Ondan önce Müslümanlar tarafından farklı olaylar tarih başlangıcı olarak kullanılıyordu. Bazıları peygamberliğin başlangıcını, bazıları hicreti, bazıları Resûlullah'ın (s.a.s.) vefatını esas alarak tarihlendirme yapıyorlardı. Ancak farklı tarih başlangıçları kullanılması, bazı sıkıntılara sebep olabiliyordu. Nihayet Hz. Ömer durumu ashâbla istişare ederek herkesin kabul edeceği bir tarih başlangıcı oluşturdu. Seçilen başlangıç, hak ile batılın arasını ayırdığı ifade edilen hicretti. Bu uygulama h. 16. yılının Rebûlevvel (Nisan 637) ayında hayata geçirildi.¹⁰⁷⁴ Takvim reformu Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında yapılmıştı, ancak İslâm tarihinin başlangıcı olarak hicret hadisesinin esas alınması Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından altı yıl sonra Hz. Ömer'in hilafeti zamanında benimsendi.¹⁰⁷⁵

6. Arazi Ölçümü Yaptırması

Hz. Ömer döneminde Suriye, Irak ve Mısır gibi geniş bölgeler fethedildi ve buradaki arazilere Müslümanlarda daha önce müstakil bir vergi olarak bulunmayan haraç vergisi kondu. Irak fethedildiğinde Sevâd bölgesi arazisinin ölçümü için Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yemân görevlendirildi. Yaptıkları ölçüm sonucu tarıma elverişli arazinin 36.000.000 cerîb (yaklaşık 50.000.000 dönüm) olduğunu tespit ettiler.¹⁰⁷⁶ Böylece Hz. Ömer, yıllarca kullanılan bu ölçümüyle Sevâd ve Cebel bölgesinin kadaastro çalışmasını yapan ilk kişidir.¹⁰⁷⁷ Daha sonraları Hz. Ömer döneminden seksen yılı aşkın bir süre sonra Emevî halifesi Yezid b. Abdümelik, Irak valisi Ömer b. Hübeyre'den Hz. Ömer döneminden sonra bir daha kadaastro çalışması yapılmayan Sevâd arazisinin tekrar ölçülmesini istemiştir.¹⁰⁷⁸

7. Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi

Beytülmâl gelirlerinden olan haraç vergisinin alınmasına Hz. Ömer zamanında başlanmıştır. İslâm tarihinde bu vergi halifenin, fethedilmiş toprakları ve üzerinde yaşayan insanları taşınabilir ganimet mallarının aksine savaşa katılanlar arasında dağıtması kararından sonra uygulanmıştır. Hz. Ömer'in bu toprakları haraç karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerinin elinde bırakıp

¹⁰⁷⁴ İbn Sa'd, III, 262; Demircan, s. 55.

¹⁰⁷⁵ Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2000):678.

¹⁰⁷⁶ Belâzürî, *Fütûh*, s.375.

¹⁰⁷⁷ İbn Sa'd, III, 262.

¹⁰⁷⁸ Demircan, s. 55.

kendi dinlerinde kalmak isteyen insanları da esir statüsü dışına çıkararak kendilerinden Tevbe sûresi 29. âyet gereğince cizye alınması emrini vermesi sonucunda ilk defa Irak'ta sonra Suriye ve Mısır'da uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁷⁹

Gayri müslimlerden alınan cizye vergisi ile ilgili en önemli düzenlemelerden biri Hz. Ömer döneminde yapılmıştır. Bu dönemdeki uygulamalar, daha sonra mezheplerin bu konudaki görüşlerinin şekillenmesinde temel referanslardan biri olmuştur. Cizye vergisinin tahsilinde, toplu ya da ferdî, nakdî ya da aynî alınması şeklinde farklı uygulamalar olmakla birlikte Halife'nin talimatıyla bir kişiden alınacak cizye miktarının belirlenmesinde zenginden kırk sekiz, orta halliden yirmi dört ve fakirden de on iki dirhem alınması uygun görülmüştür.¹⁰⁸⁰ Hz. Ömer, asgari sınırı belirlerken, çalışan fakir bir kişinin aylık bir dirhemi rahatlıkla ödeyebileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁸¹

8. Bir Kişinin Günlük Gıda Tüketimini Belirlemesi

Hz. Ömer devlet gelirlerini halka dağıtma çalışması çerçevesinde nakdî ödemenin dışında aynî ödeme de yapıyordu. Bunun için şöyle bir standart oluşturdu: (132 litre hacminde olan) bir cerîb un getirilmesini emretti. Önce hamur yoğruldu, sonra ekmeğe pişirildi, ardından tirit yapıldı. Sonra bu tirite otuz adam davet etti. Onlar da yemeği yediler. Daha sonra yatsı vaktinde de aynı şeyi yaptı ve şöyle dedi: "Bir adama ayda iki cerîb [miktarı un] yeter." Bunun üzerine kadın, erkek ve kölenin her birine ikişer cerîb [un] olmak üzere insanlara her ay iki cerîb [unu] rızık olarak verdi.¹⁰⁸²

9. Ticaret Mallarına Uşûr Vergisi Koyması

Hz. Ömer, mütekabiliyet ilkesine önem verirdi. Müslüman tüccarlar başka memleketlere gittikleri zaman ticaret mallarından vergi alınıyordu. Rivayete göre Basra valisi Ebû Mûsa el-Eş'arî, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, "Buradaki bazı Müslüman tacirler düşman ülkesine ticaret için gidiyorlar. Onlardan 1/10 (onda bir) vergi alınıyor." diye bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer valiye, "Sen de onların tacirlerinden, Müslüman tacirlerinden aldıkları kadar vergi al! Zimmîlerden nısfü'l-uşr (yirmide bir), Müslümanlardan ise kırk dirhemden bir dirhem al. 200 dirhemden az olan mallardan bir şey alma." şeklinde cevap yazdı.¹⁰⁸³

¹⁰⁷⁹ Geniş bilgi için bkz: Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidin Devri, Dört Halife Dönemi*, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2015, s. 305-315.

¹⁰⁸⁰ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, s. 302.

¹⁰⁸¹ İbn Sa'd, III, 262-263; Demircan, s. 56.

¹⁰⁸² İbn Sa'd, III, 284; Demircan, s. 61.

¹⁰⁸³ Ebû Yusuf, s. 135; Fayda, "Uşûr [I]", 176; Demircan, s. 62.

10. Mehire Üst Sınır Getirmek İstemesi

Hz. Ömer döneminde kadınların fazla mehir istemeye başlamaları evlenmek isteyen erkekleri sıkıntıya sokmaya başladı. Konuyu ele alan Hz. Ömer mehir için bir üst sınır belirlemek istedi ve bunu mescitte yaptığı bir konuşma ile Müslümanlara açtı.

Konuşmasında özetle şöyle söylemişti: “Kadınların mehirlerini çok yükseltmeyin. Mehirleri arttırmak bu dünyada bir şeref ve Allah katında takva ölçüsü olsaydı, Allah Resûlü buna hepinizden daha layık olurdu. Hâlbuki Resûlullah’ın (s.a.s.) on iki ûkıyyeden (480 dirhem) fazla mehir karşılığında, kadınlardan herhangi birisini nikâhladığını ve kızlarından herhangi birisini de başkalarına nikâhladığını bilmiyorum.”¹⁰⁸⁴

Halife sonunda kararını şöyle açıkladı: “Kadınların mehirlerini kırk ûkıyyeden (1600 dirhem) fazla tutmayın. Bunu yapan olursa fazla kısmı Beytülmâle alırım.”

Bir kadın, “Bunu yapamazsın ey Ömer!” dedi. Ömer, “Niçin?” diye sorunca, kadın Nisa suresinin, “Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız? Vaktiyle siz birbirinizle haşır-neşir olduğunuz ve onlar sizden sağlam bir teminat almış olduğu halde onu nasıl geri alırsınız?”¹⁰⁸⁵ âyetlerini okudu. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Bir kadın Ömer’le tartıştı ve onu yendi!” diyerek bu kararından vazgeçti.¹⁰⁸⁶

11. Kurulan Şehirlerde Sokak ve Caddelerin Genişliğini Tespit Etmesi

Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Fustat gibi şehirleri kurunca bunların şehir planlarını kabilelere göre çizdirip Araçları buralara yerleştirdi.¹⁰⁸⁷ Hz. Ömer şehirlerin cadde ve sokaklarının genişliğinin ne kadar olacağı meselesiyle bizzat ilgilenmiş; cadde ve sokakların o günkü ihtiyaçları rahatlıkla karşılayacak şekilde planlanmasına dikkat etmiştir. Seyf b. Ömer’in rivayetine göre Hz. Ömer Kûfe’de ana caddelerin 40 (24 m.), daha küçük caddelerin 30 (18 m.), onlardan daha küçük caddelerin 20 (12 m.) ve sokakların 7 zira¹⁰⁸⁸ (4 m.) yapılmasını emretmiş; ayrıca kabilelere ayrılan mahallelerin ortasına 60 zira² büyüklüğünde (yaklaşık 1300 m²) bir meydan bırakılması uygun görülmüştür.¹⁰⁸⁹ Basra şehri kurulurken de şehrin ana caddeleri 60 zira (36 m.), ara caddeleri 20 zira (12 m.), sokakları da 7 zira (4 m.) genişlikte tutulduğu nakledilir. Ayrıca kabile-

¹⁰⁸⁴ Tirmizî, “Nikâh”, 23.

¹⁰⁸⁵ Nisâ 4/21-22.

¹⁰⁸⁶ İbn Kesîr, III, 404; Demircan, s. 62-63.

¹⁰⁸⁷ İbn Sa’d, III, 263; Demircan, s. 63.

¹⁰⁸⁸ Yaklaşık olarak 64, 65 cm.’ye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsü birimidir. Erkal, Mehmet, “Arşın”, DİA, c. 3, s. 411-413.

¹⁰⁸⁹ Taberî, IV, 44.

leri birbirinden ayıran sınırların ortasında, ölülerine mezar yapmak, hayvanlarını bağlamak için geniş alanlar bırakarak mahalleler birbirlerine tam olarak bi-tiştirilmemiştir.¹⁰⁹⁰

12. Kurulan Şehirlerde Yapılacak Evlerin Büyüklüğünü Tespit Etmesi

Hz. Ömer, döneminde kurulan Basra ve Kûfe şehirlerinde evler önce ka-mıştan yapılmıştı. Bu konutların yangında yanması üzerine Halife'den kerpiç-ten evler yapmak için izin istediler. Hz. Ömer, Kûfelilerin kerpiçten konut yapmalarına izin verdiğinde İslâm'ın genel yaklaşımına uygun olarak israfa kaçınılmasını istemiş; bu amaçla üç odadan büyük ve yüksek evler yapı-lmaması kaydıyla ev yapmalarına izin vermiş; ayrıca benzer bir talimatı Basra-lılara da göndermiştir.¹⁰⁹¹

13. Ramazan'da Cemaatle Camide Teravih Namazı Kıldırması

Teravih namazını başlangıçta cemaate bizzat kıldırın Hz. Peygamber ümmetinin yükünü arttırabileceği düşüncesiyle bu uygulamadan vazgeçmiş-tir. Onun bu namazı iki veya üç gün mescidde kıldırıldığı, cemaatin gittikçe ço-ğaldığını görünce mescide çıkmadığı ve bunu Allah'ın farz kılabilceği endişe-siyle yaptığını söylediği rivayet edilir.¹⁰⁹² Teravihin tek başına kılınmasına Hz. Ebû Bekir döneminde devam edilmiştir. Bu uygulamanın camide meydana ge-tirdiği dağınıklığı, artık farz kılınma ihtimali bulunmadığını ve Resûl-i Ek-rem'in konuyla ilgili sözünden çıkan anlamı dikkate alan Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b'dan cemaate teravih namazı kıldırmasını istemiş ve bu uygulama günü-müze kadar sürmüştür.¹⁰⁹³

Dolayısıyla Hz. Ömer, Ramazan ayını ihya etme geleneğini sistemleştiren, insanları bunun için cemaat halinde mescitte toplayan ve bu uygulamayı Me-dine dışındaki diğer beldelere de yazıp bildiren ilk şahıstır. Bu icraat, hicretin 14. senesindeki Ramazan (Ekim 635) ayında başlatılmıştır.¹⁰⁹⁴

14. Asker Gönderme İle İlgili Uygulamaları

Hz. Ömer döneminde aylar süren yolculuklar gerektiren yerlere kadar gi-dilerek İslâm tebliğ edilmiş ve Müslümanlarla anlaşmayı reddedip savaşanlara karşı cihat yapılmıştır. Mesafenin uzak olması, askerin cepheye gönderilmesi için ciddi bir problem oluşturuyordu.

¹⁰⁹⁰ el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 201.

¹⁰⁹¹ Taberî, IV, 44; Demircan, s. 63-64.

¹⁰⁹² Buhârî, "Teheccüd", 5, "Salâtü't-terâvîh", 1.

¹⁰⁹³ Köse, Saffet, "Teravih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 44 cilt, İstanbul: Türkiye Di-yanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 40, s. 482-483.

¹⁰⁹⁴ İbn Sa'd, III, 262; Demircan, s. 64.

Ömer, savaşanların bir kısmını alıkoyup diğer kısmını gönderiyor, ertesi seferde ilkinde alıkoyduklarını gönderip diğerlerini dinlenmeleri için memleketlerinde bırakıyordu. O, böylece sıralı bir askerlik sistemi uyguluyordu.¹⁰⁹⁵

SONUÇ

Hz. Ömer'in devleti kurumlaşmaya götürme fikri ve yeteneği büyük oranda onun adalet ve sistem anlayışını gösterir. İslâm devletinin yönetimi gibi büyük bir sorumluluğu yüklenmiş olan Halife'nin, devletin teşkilatlanmasındaki hassasiyeti kendisinden sonrakilere de örnek olmuştur. O, adaleti sağlamak amacıyla standartlar oluşturmaya özellikle dikkat etmiştir. Bu yönüyle de İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir. O, fitrî kabiliyeti ve teşkilatçılığı yanında, gelişmeleri basiretle takip eden mesuliyet duygusuna ve Kur'an ahlâkına sahiptir. Devletin kurumsallaşması, hayata geçirdiği uygulamalar ve kurumların topluma katkısı onun bu konudaki başarısını gözler önüne sermektedir.

Onun uygulamaları, sonraki dönemlerde âlimlere referans olmuş ve İslâm medeniyetinde asırlar süren etkiler bırakmıştır.

KAYNAKÇA

- Apak, Âdem, Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Neşriyat, 4. Basım, İstanbul, 2010.
- Atar, Fahrettin, "Kaza", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 25, ss. 113-115.
- Balcı, İsrail, "Diplomat ve Devlet Adamı Yönüyle Hz. Ömer", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(2003): 185.
- Bardakoğlu, Ali, "Hapis", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 16, ss. 54-65.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (279/892), Fütûhu'l-büldân (thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ, Ömer Enîs et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, el-Câmiu's-sahîh (ö. 256/870), 2. Baskı, 8 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Demircan, Adnan, İslâm Tarihi'nin İlk Döneminde Önderler ve İhtilaflar, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Dürî, Abdülaziz, "Divan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 9, ss. 377-381.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889), es-Sünen, 2. Baskı, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

¹⁰⁹⁵ İbn Sa'd, III, 285; Demircan, s. 64.

- Ebû Yusuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (ö. 182/798), Kitâbü'l-Harâc, Dârü'l-ma'rife, Beyrut 1399/1979.
- Erkal, Mehmet, "Beytülmâl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 6, ss. 90-94.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: XXV, s. 169-178.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr II", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, cilt: XXVI, s. 327-334.
- Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Devri Divan Teşkilatı, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 107-108.
- Fayda, Mustafa, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, Dört Halife Dönemi, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, 2015.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 240/854), et-Tarih, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö. 774/1372), Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm (thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd.), 2. Basım, Beyrut 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, es-Sünen, 2. Baskı, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî (230/844), Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr, Thk.: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1421/2001.
- Köse, Saffet, "Teravîh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA). 44 cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, c. 40, ss. 482-483.
- el-Mâverîdî, el-Ahkâmü's-sultâniyye (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1976.
- Mısırlı, Murat, Hz. Ömer Döneminde Maliye Teşkilatı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001.
- Muhammed Hamidullah, "Hicri Takvim ve Tarihi Arkapları", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9(2000):678.
- Nasr b. Akil, Kadâ fi Ahdi Ömer el-Hattâb, I-II, Riyad 1994.
- Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (ö. 733/1333) Nihâyetü'l-Erebî fî fununî'l-edeb, I-XXVII, ts., (Dârü'l-Kütüb).
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed, Edebu'l-Kuttâb, Kahire 1341.
- Şimşir, Mehmet, "Râşid Halîfeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", İSTEM, yıl: 3, sy. 6, Konya 2005.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), 2. Basım, Dârü'l-maârif, Kahire 1969.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), Sünen, İstanbul 1413/1992.
- Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, I-V, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1970.